

Het thema van de oprechtheid bij de Attische redenaars

door

MARC VERCRUYSSÉ

Inleiding

Het thema van de oprechtheid is niet alleen van belang in de geschiedschrijving¹. We worden er ook mee geconfronteerd in de werken van de Attische redenaars en de retorische geschriften²: de redenaars beweren zelf de waarheid te spreken; tevens oefenen ze vaak kritiek uit, wanneer ze de stelling van de tegenpartij pogen te weerleggen; tenslotte wordt soms een beroep gedaan op getuigen, wier oprechtheid de redenaar kan aantonen of ontkrachten.

Alhoewel onze belangstelling voor dit onderwerp werd gewekt in het kader van een studie over de methode van de Griekse historici, wensen we het thema hier op een meer autonome manier te behandelen³. Hierbij gaat onze aandacht niet in de eerste plaats uit naar de oprechtheidskritiek, dit wil zeggen het geheel van technieken en argumenten om de oprechtheid van iemand vast te stellen.

1. Zie hierover ons doctoraal proefschrift *Het thema van de oprechtheid in de methode van de Griekse historici van Hecataeus tot Polybius*, diss. Leuven, 1982.

2. We beperken ons tot de teksten van de Vde en de IVde eeuw, d.w.z. de canon van de tien Attische redenaars, alsook Aristoteles' *Rhetorica* en de aan Anaximenes van Lampsacus toegeschreven *Rhetorica ad Alexandrum*. Tevens doen we sporadisch een beroep op de teksten die verzameld werden in de *Artium scriptores (Reste der voraristotelischen Rhetorik)*, hrsg. von L. RADERMACHER (*Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte* 227.3), Wenen, 1951.

We zullen deze teksten eerder globaal behandelen en slechts waar het nodig is, wijzen op individuele standpunten. Het netelige probleem van de authenticiteit beschouwen we hier eveneens als minder belangrijk. Voor de verwijzing naar de teksten maken we gebruik van de conventionele nummering en indeling van de redevoeringen, die in de meeste moderne uitgaven worden gevolgd.

3. Een confrontatie vindt men in ons doctoraal proefschrift *Het thema van de oprechtheid*, pp. 180-203. Sommige moderne auteurs wijzen op de gelijkenissen. Zie G. KENNEDY, *The art of persuasion in Greece*, Princeton, 1963, p. 7; R. ZOEPFFEL, *Historia und Geschichte bei Aristoteles (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse 1975.2)*, Heidelberg, 1975, p. 36 n. 152. Ook in de moderne historische methode wordt de werkwijze van de historicus met die van de rechtbank vergeleken. Zie b.v. R. COLLINGWOOD, *The idea of history*, Oxford, 1946, pp. 266-268. Een genuanceerder standpunt vindt men bij G. K. CLARK, *The critical historian*, Londen, 1967, pp. 13-18 (*History and the law courts. Two standards of proof*).

Aan de hand van dit thema hopen we wel een bijzonder licht te werpen op enkele belangrijke kenmerken van de Griekse welsprekendheid: natuurlijk het retorisch karakter van deze teksten, doch ook de manier waarop de redenaars zich uitlaten over hun eigen genre (zoals het wordt beoefend door henzelf of door hun tegenstanders) en de nauwe banden tussen de redekunst en de Atheense maatschappij.

1. *Het thema van de oprechtheid in de reflectie over de redekunst*

Overeenkomstig de indeling van de *entechnoi pisteis* uit Aristoteles' *Rhetorica* behandelen we hier achtereenvolgens het *èthos* van de redenaar en de *logos* of de redevoering zelf, al spreekt het vanzelf dat beide eng samenhangen⁴. Bij de redevoering maken we dan verder een onderscheid volgens de diverse retorische subgenres.

1.1. *De persoonlijkheid van de redenaar*

De Griekse redenaars en retoren beschouwen de persoonlijkheid van de spreker als een waardemeter voor diens geloofwaardigheid. In het op naam van Isocrates overgeleverde geschrift *Aan Demonicus* luidt het dat slechte mensen wantrouwen verdienen en dat goede vertrouwen moeten genieten (Isocrates 1.22).

1. Deze gedachte passen de redenaars vooreerst in positieve zin toe op zichzelf of hun cliënt. In het pleidooi *Voor Aristophanes* vraagt Lysias erop te vertrouwen dat mensen die zich heel hun leven lang fatsoenlijk en rechtvaardig hebben getoond, de waarheid spreken (Lysias 19.54). Verder stelt de spreker zijn hele eigen levenswijze tegenover de woorden van de aanklagers (Lys. 19.61).

Om de welsprekendheid te verdedigen tegen zijn belagers wijst Isocrates in de rede *Over de antidosis* op de betekenis van de deugdzzaamheid als persuasieve factor⁵. Het leven zelf is de beste toetssteen: welmenende mensen vinden vlugger geloof dan lieden met een slechte reputatie (Isoc. 15.278; vgl. hierboven 1.22). Zelf

4. Arist. *Rb.* 1.2 p. 1356a1-4. De *pathos* opgewekt bij de luisteraars blijft hier buiten beschouwing. Toch stippen we aan dat Aristoteles wijst op het belang van de stemming van het publiek bij de besluitvorming (*Rb.* 1.2 p. 1356a14-19 en uitgebreider 2.1-17). Uit het vervolg zal blijken dat ook de redenaars meermaals verwijzen naar de houding van het publiek als voedingsbodem voor onoprechtheden.

5. Zie hierover E. RUMMEL, *Isocrates' ideal of rhetoric. Criteria of evaluation in The Classical Journal* 75 (1979-1980), pp. 33-35.

vraagt Isocrates erop toe te zien dat hij schrijft in overeenstemming met heel zijn leven (Isoc. 4.14).

Dergelijke ideeën vinden we ook verwoord in de meer theoretische geschriften. Meermaals beklemtoont Aristoteles het belang van het ethos voor de overtuigingskracht van de spreker⁶. Dit bestaat uit drie componenten met elk hun eigen object: de *phronèsis*, de zakelijke kennis van het voorwerp van de *retoriek*, de *aretè*, dit wil zeggen de algemene moraliteit van de *spreker*, en de *eunoia* of zijn houding ten opzichte van het *publiek*. Anderzijds wordt de geloofwaardigheid geschaad door gebrek aan inzicht (*aphrosynè*), gemeenheid (*mochthèria*) en onwelwillendheid (*ouk eunoi*)⁷. Aristoteles' opvatting over het ethos is dus ruimer dan die van de redenaars, daar hij naast de morele gezindheid ook de bekwaamheid in aanmerking neemt.

De ideeën van de auteur van de *Rhetorica ad Alexandrum* zijn minder systematisch uitgewerkt, doch komen op hetzelfde neer. De aandacht voor de levenswijze draagt bij tot de overtuiging en de goede faam (*Rhetorica ad Alexandrum* 38.2). De faam van de spreker schijnt zowel zijn ervaring als zijn oprechtheid te omvatten (*Rb. Al.* 14.8-9).

2. De persoonlijkheid van de redenaar wordt echter vooral als negatief argument gebruikt. Dit blijkt niet alleen uit de ambivalentie van Aristoteles' uitspraak, maar ook en vooral uit de praktijk van de redenaars. Meermaals roepen ze het slechte karakter en de antecedenten van hun tegenstanders in om hun geloofwaardigheid te ontkrachten⁸. Een duidelijk voorbeeld is de rede *Tegen Euergus en Mnesibulus*, betreffende een vals getuigenis. Eerder dan aan te tonen dat de inhoud van het getuigenis van de beklagden vals is, zal de redenaar aandacht besteden aan hun karakter (Demosthenes 47.4). Op het einde acht hij de valsheid van het getuigenis vooral bewezen door hun daden (D. 47.74).

Het spreekt vanzelf dat de redenaars dezelfde argumentatie kunnen toepassen op de ingeroepen getuigen, in gunstige zin voor

6. Arist. *Rb.* 1.2 p. 1356a4-13 (algemeen); 1.8 p. 1366a8-16 (politieke redekunst); 1.9 p. 1366a25-28 (epidictische redes).

7. Arist. *Rb.* 2.1 p. 1378a6-15. De talrijke problemen rond deze passus worden belicht door A. HELLWIG, *Untersuchungen zur Theorie der Rhetorik bei Platon und Aristoteles (Hypomnemata 38)*, Göttingen, 1973, pp. 251-279. Zie ook W. Süss, *Ethos. Studien zur älteren griechischen Rhetorik*, Leipzig-Berlijn, 1910, pp. 125-225.

8. Zie Andocides 1.7 (wie reeds eerder heeft gelogen verdient geen vertrouwen); Lys. *Fragmenta apasàsima* 3 (L. Gernet - M. Bizos); Isoc. 18.51-57 (het verband tussen verschillende misdrijven van de beklagde, waaronder een meened); Demosthenes 42.17; 44.54 (een vroegere leugen wekt wantrouwen).

die van henzelf, in ongunstige zin voor die van hun tegenstanders⁹.

Bij dit alles valt het op hoe ongenueanceerd de redenaars het verband tussen het ethos en de betrouwbaarheid voorstellen. Gezien de retorische context wekt dit echter geen verwondering. We hoeven niet te verwachten dat de spreker zijn argumenten door allerlei subtiliteiten gaat ontcrachten.

Wanneer het nodig is, wordt het schema toch doorbroken. In de rede *Tegen Callipus* is de situatie immers complex. De tegenstander is een man van aanzien, welbespraakt en voorzien van talrijke getuigen. Derhalve moet de pleiter zijn tactiek aanpassen en over de tegenstander zelf spreken, om te vermijden dat deze omwille van zijn faam geloof zal vinden (D. 52.1; vgl. 52.27). Natuurlijk is er geen echte tegenspraak tussen de moraliteit en de geloofwaardigheid van Callipus: zijn faam is maar schijn (*doxa*).

3. Reeds bij dit punt kunnen we wijzen op het verband met de Atheense mentaliteit. De relatie tussen persoonlijkheid en oprechtheid stoelt op een waardensysteem, waarin waarachtigheid met rechtvaardigheid wordt geassocieerd en leugenachtigheid met slechtheid¹⁰. Deze respectieve begrippen worden bij de redenaars vaak met elkaar verbonden¹¹. Vooral het negatieve aspect wordt beklemtoond, waarbij onwaarheid spreken soms wordt voorgesteld als iets dat getuigt van lef¹².

1.2. De dubbelzinnige retoriek

Talrijk zijn de teksten waar de Attische redenaars hun bekommernis om de waarheid uitspreken. Zelf verzekeren ze de waarheid mee te delen en ze stellen dit voor als een plicht. Soms voert de spreker bewijzen aan: hij roept getuigen in of bespeelt de ijdelheid van de aanwezigen door zich op hun kennis van de feiten te beroepen. Met het oog op de waarheid onderzoekt de redenaar kritisch wat de tegenpartij aanvoert. Ook van de getuigen wordt

9. Theoretisch (positief en negatief); Arist. *Rh.* 1.15 p. 1375b26-1376a32 (vooral 1376a29-32); *Rh. Al.* 15; praktisch (positief): D. 2.17; (negatief): Isaeus 6.46; D. 37.48; 54.33; 54.37.

10. Zie hierover R. HIRZEL, *Themis, Dike und Verwandtes. Ein Beitrag zur Geschichte der Rechtsidee bei den Griechen*, Leipzig, 1907, pp. 108-142 en H. HOMMEL, *Wahrheit und Gerechtigkeit. Zur Geschichte und Deutung eines Begriffspaares in Antike und Abendland* 15 (1969), pp. 177-184.

11. B.v. Lys. 23.16; Isoc. 3.7; 15.255; D. 41.14; Aeschines 2.87; Dinarchus 1.6; 2.1; 2.6.

12. B.v. Lys. 3.25; Isoc. 1.49; 10.8; 12.203; 15.272; Is. 3.4; 6.13; 8.13; 9.6; 11.23; D. 14.39; 20.9; 34.19; 37.45; 48.6; 48.36; 51.22; Hyperides *Adversus Athenogenem* 11; Aeschin. 2.87; 3.218; Din. 1.48.

oprechtheid verwacht. Voorbeelden hiervan vindt men bijna op iedere bladzijde.

Mogen we hieruit besluiten dat de waarheid voor de redenaars als een groot ideaal geldt? Dit zou een grove miskennis zijn van de retorische situatie. De sprekers gebruiken 'waarheid' als een slogan om het publiek tot de respectieve standpunten over te halen, precies op grond van de hierboven geschetste waardenschaal: wat waar is, zal ook goed en rechtvaardig worden bevonden. In de grond zoekt de redenaar niet de ware toedracht van de feiten, doch verdedigt hij zijn visie van het gebeuren, die hij daarom als waar voorstelt¹³. Volgens de dualistische denkwijze van de retoriek moet het verhaal van de tegenstander dan noodzakelijk als leugenachtig worden afgeschilderd.

Natuurlijk wordt dit mechanisme door geen enkele redenaar ontmaskerd. Elk speelt het spel mee. Toch vinden we tussen de regels aanduidingen over de oorzaak van deze ambiguïteit. In het algemeen is ze te wijten aan de welsprekendheid zelf. Ook de diverse situaties waarin de redevoeringen worden uitgesproken spelen een rol, wat goed blijkt uit de bedenkingen nopens de onderscheiden subgenres.

Op het gevaar van de retoriek in het algemeen wordt uiteraard gewezen met betrekking tot de tegenstanders. Tegenover hun eigen onmondigheid stellen de sprekers de behendigheid van de tegenpartij¹⁴. Rond deze tegenstelling is de inleiding van Antiphons rede *Over de moord op Herodes* opgebouwd. De retorische kwaliteiten maken een sluwe waarheidsverdraaiing mogelijk en dragen aldus bij tot de redding van misdadigers. Om het meelijwekkend contrast tussen de stamelende spreker en zijn behendige tegenstand door te trekken voegt Antiphon eraan toe dat het ontbreken van spreekvaardigheid onschuldigen ten gronde richt¹⁵. Hiermee wijst hij er zeer terecht op dat de waarheid niet altijd

13. Vgl. G. KENNEDY, *Classical rhetoric and its Christian and secular tradition from ancient to modern times*, Londen, 1980, p. 46: „... rhetoric involves a preselected arbitrary conclusion... The orator chooses those arguments which prove or seem to prove the conclusion to which he is committed, whether or not it is true”. Zie ook *The art of persuasion*, p. 139 (over Lysias).

14. Gewoonlijk in de prooemia, doch ook soms in de loop van de rede zelf. Zie O. NAVARRE, *Essai sur la rhétorique grecque avant Aristote*, Parijs, 1900; C. HIDDEMANN, *De Antiphontis, Andocidis, Lysiae, Isocratis, Isaei orationum iudicialium prooemiis*, diss. Münster, 1913; P. GRAU, *Prooemiengestaltung bei Lysias* (*Habelts Dissertationsdrucke. Reihe Klassische Philologie* 13), Bonn, 1972, vooral pp. 87-93.

15. Antiphon 5.1-7. De kunstige opbouw is volledig in tegenspraak met de inhoud. Vgl. C. HIDDEMANN, *De Antiphontis (...) orationum iudicialium prooemiis*, pp. 16-17; F. SOLMSEN, *Antiphonstudien. Untersuchungen zur Entstehung der attischen Gerichtsrede* (*Neue philologische Untersuchungen* 8), Berlijn, 1931, pp. 65-69; B. DUE, *Antiphon. A study in argumentation* (*Opuscula Graecolatina* 17), Kopenhagen, 1980, pp. 29-30.

vanzelf overtuigt¹⁶. We geven dit interessante prooemium hier in vertaling weer: „1. Heren rechters, ik wilde dat mijn spreekvaardigheid en juridische ervaring opgewassen waren tegen het ongeluk en de ellende die mij overkomen zijn. Maar nu ervaar ik dit laatste meer dan passend is, terwijl ik het andere meer dan nuttig is ontbeer. 2. Want de ervaring heeft me geenszins geholpen (in een situatie) waar ik lichamelijk moest lijden door een onrechtvaardige beschuldiging; en hier berokkent mijn gebrek aan welsprekendheid me schade, waar ik me moet redden door de feiten naar waarheid mee te delen. 3. Veel mensen immers die niet (goed) konden spreken hebben met de waarheid geen geloof gevonden en zijn precies daardoor in het verderf gestort, dat ze de feiten niet konden uiteenzetten; anderzijds hebben veel behendige sprekers met leugens kunnen overtuigen en daaraan hebben ze hun redding te danken gehad. Hieruit volgt noodzakelijk dat wanneer iemand geen ervaring heeft in rechtszaken, de woorden van de aanklagers meer vermogen dan de feiten zelf en de ware toedracht van de zaak. 4. Daarom zal ik u iets vragen, heren rechters, (echter) niet zoals vele pleiters, die verzoeken om zelf aanhoord te worden en aldus getuigen van gebrek aan zelfvertrouwen en u op voorhand van een onrechtvaardigheid beschuldigen. (Het spreekt immers vanzelf dat men onder goede mensen ook zonder verzoek de beklagden aanhoort, want ook de aanklagers hebben dit verkregen zonder erom te vragen.) 5. Ik vraag u wel het volgende: als ik een fout maak tegen de taal, mij te vergeven en te oordelen dat ik mij eerder uit onervarenheid dan uit onrechtvaardigheid vergis; maar als ik iets juist zeg, (te geloven) dat het eerder uit oprechtheid dan uit behendigheid goed werd gezegd. Want het is niet rechtvaardig dat wie feitelijk een fout begaat zich met woorden redt en dat wie daadwerkelijk juist handelt door woorden aan zijn einde komt. In het ene geval gaat het om een taalfout, in het andere om een verkeerde intentie. 6. Het is immers begrijpelijk dat wie vecht voor zijn leven ergens een fout maakt. Want hij moet niet alleen denken aan wat werd gezegd, maar ook aan wat nog te gebeuren staat. Alles wat nog onzeker is ligt immers eerder bij het lot dan bij berekening. Het spreekt dus vanzelf dat dit veel verwarring kan stichten bij de beklagde. 7. Want ik zie dat ook zeer ervaren pleiters veel slechter spreken dan anders, wanneer ze in gevaar verkeren; als ze zonder risico's iets ondernemen, slagen ze veel beter. Mijn verzoek, heren rechters, is dus in overeenstem-

16. Zie b.v. ook Arist. *Rh.* 1.1 p. 1355a21-b7. Vgl. G. KENNEDY, *The art of persuasion*, pp. 18-19. G. KENNEDY, *Classical rhetoric*, p. 52 geeft ook het tegen-gestelde voorbeeld van Socrates, die weigerde zich met retorische knepen te verdedigen (vgl. Plato's *Apologia*).

ming met de menselijke en de goddelijke wet en hangt niet minder af van uw rechtvaardigheid dan van de mijne; nu zal ik me voor elk punt van de aanklacht afzonderlijk verdedigen."

In hetzelfde kader passen een aantal teksten waar wordt gewezen op de sluwheid waarmee de tegenstander intrigeert¹⁷.

De diepere grond van deze uitspraken wordt verwoord door Isocrates. Wellicht in navolging van Gorgias (*Helena* 8-14) bezingt hij, tot driemaal toe, de macht van de *logos*¹⁸. Daarbij beklemtoont Isocrates ogenschijnlijk alleen de voordelen van de *logos* voor de mens. Daar hij echter telkens beperkende bepalingen toevoegt, weten we dat de *logos* twee kanten uit kan, waarvan Isocrates enkel de goede belicht¹⁹. Deze dubbelzinnigheid plaatst uiteindelijk opnieuw de spreker voor zijn verantwoordelijkheid: retorisch talent kan zowel goed als slecht worden gebruikt²⁰.

1.3. Kritiek op de gerechtelijke welsprekendheid

Reeds Gorgias stelde, als illustratie van de macht van de *logos*, dat in de rechtspraak die rede het haalt, die technisch verzorgd is en niet degene die naar waarheid wordt uitgesproken (*Gorgias Hel.* 13).

De problemen rond de juridische welsprekendheid worden het best behandeld door Isocrates, die zich op dit gebied als een buitenstaander wil voordoen. Hij distantieert zich met grote stelligheid van de logografen, alhoewel hij zijn loopbaan op dezelfde manier begon²¹.

Isocrates' grootste bezwaar is dat in dit genre als het ware een 'institutionele' onwaarheid heerst. Bedrieglijke beschuldigingen krijgen meer aandacht dan de verdediging, de leugenaars staan in aanzien en de waarheid is van geen tel²². De leraars in de retoriek

17. B.v. Antiphon 6.9; Lys. 3.26; Is. 1.17; D. 29.10-11; 29.54; 30.3; 30.24; 34.48; 45.5; Aeschin. 3.35; vgl. Alcidas *De sophistis* 12.

18. Isoc. 3.5-9; 15.253-257; 4.47-50. Zie over de invloed van Gorgias J. FREY, *Studien zur dritten Rede des Isokrates*, diss. Freiburg, 1946, pp. 32-41. De sofistieke leer van de *logos* wordt behandeld door G. B. KERFERD, *The sophistic movement*, Cambridge, 1981, pp. 78-82.

19. Deze interpretatie vindt men ook bij W. JÄGER, *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen* 3, Berlin, 1955², pp. 152-153.

20. Zie Isoc. 15.230-236, waar hij goede voorbeelden aanhaalt (Solon, Clisthenes, Themistocles en Pericles; vgl. 15.306-308), doch onmiddellijk daarop verwijst hij naar het misbruik van de redekunst door zijn aanklager.

21. Zie Isoc. 15.2-3; 15.15; 15.30; 15.33-41; 15.45-50 (de inhoudelijke en formele verschillen tussen zijn redekunst en de gerechtelijke welsprekendheid); 15.89. Een aantal van Isocrates' juridische redes bleven bewaard: 16 (*Over het tweespan*); 17 (*Trapeziticus*); 18 (*Tegen Callimachus*); 19 (*Aegineticus*); 20 (*Tegen Lochites*); 21 (*Tegen Euthynous*).

22. Isoc. 15.18. Zie D. GILLIS, *The ethical basis of Isocratean rhetoric in La parola del passato* 24 (1969), pp. 340-342.

noemt hij leermeesters in de intrige en de hebzucht²³.

Het spreekt vanzelf dat Isocrates zijn eigen pleidooi helemaal op het zoeken naar de waarheid richt (Isoc. 15.43).

Isocrates stond niet alleen met zijn kritiek op de juridische redeskunst, doch ironisch genoeg is hij zelf het voorwerp van aantijgingen. Bij monde van de fictieve aanklager Lysimachus formuleert Isocrates de beschuldiging (om ze daarna te weerleggen), dat hij in staat zou zijn de zwakkere argumenten te doen zegevieren²⁴. Tevens zou Isocrates zijn leerlingen bederven door hen te leren op processen de overhand te halen tegen het recht in (Isoc. 15.30; vgl. 15.89).

1.4. Politieke welsprekendheid als demagogie

Buiten de rechtbank kan de redeskunst ook worden misbruikt in politieke aangelegenheden. Vooral Demosthenes en Isocrates wijden hieraan talrijke beschouwingen en stellen tegelijkertijd zichzelf voor als ideaal.

1. Net zoals de redeskunst in het algemeen, is ook de politieke eloquentie een tweesnijdend zwaard, waarvan het gebruik afhangt van de instelling van de redenaar. Demosthenes ontwikkelt deze gedachte door zich te vergelijken met Aeschines. Beiden zijn technisch begaafd, doch alleen Demosthenes is een goed redenaar, daar hij Athene heeft gediend, terwijl Aeschines met de vijand heulde (D. 18.276-296).

Wat kenmerkt nu de slechte politieke redenaars? Zoals mensen die willen bedriegen, zijn ze behaagzuchtig (D. *Prooemia* 4.1; 31.2). De redenaars zeggen wat de mensen graag horen: gemakkelijke, doch in Demosthenes' ogen nutteloze maatregelen. De toehoorders verwijt hij hun gebrek aan kritische zin, daar zij in feite niets liever verlangen dan te worden geveleid²⁵.

De bedoeling van deze vleierij is het eigenbelang van de rede-

23. Isoc. 1.19-20. Zie W. STEIDLE, *Redeskunst und Bildung bei Isokrates* in *Hermes* 80 (1952), pp. 266-270 en D. GILLIS, *The ethical basis of Isocratean rhetoric*, pp. 328-329 over de morele ondertoon van deze uitspraak.

24. Isoc. 15.15. Vgl. met wat over Protagoras, de sofisten in het algemeen en ook Socrates werd gezegd: Protagoras *Vorsokr.* 80 A 21 (= Arist. *Rb.* 2.24 p. 1402a24-25; Stephanus Byzantinus s.v. *Abdera*); Aristophanes *Nubes* 112-115; 882-885; Cicero *Brutus de claris oratoribus* 8.30-31; Plato *Apologia* 18b; Xenophon *Oeconomicus* 11.25.

25. D. 8.34; 9.1; 13.13; 13.36; *Prooem.* 1.3; 4.1; 9.2; 24.1; 25.2; 27.1; 32.2; 40.2. Zie *Démosthène. Prologues, texte établi et traduit par R. Clavaud* (*Collection des universités de France*), Parijs, 1974, p. 41. Onder deze kritiek gaat een pedagogische bekommernis schuil. Zie W. JÄGER, *Demosthenes. The origin and growth of his policy* (*Sather Classical Lectures* 18), Berkeley, 1938, pp. 117-119 en 129-138; *Paideia* 3, pp. 345-374.

naars. Dit kan algemeen zijn (D. *Prooem.* 16), soms is er sprake van geld (D. 10.76; vgl. *Prooem.* 2.2). Meestal verwijt Demosthenes hun echter dat ze met hun zalvende woorden de schijn willen wekken goede redenaars te zijn om aldus een (literaire) reputatie te verwerven (D. 14.1; vgl. *Prooem.* 6.1; 8.2; 16; 31.1).

De formele middelen waarmee deze sprekers het publiek op hun hand pogen te krijgen worden vaag aangeduid: mooie woorden en retorische trucjes (D. 4.38; *Prooem.* 1.3; 8; 31.3; 44.2; 55.2). Deze beroezen niet enkel de toehoorders, doch beletten uiteindelijk ook de redenaars zelf om de eigenlijke problemen in te zien²⁶.

Meer dan een momentaan genieten is het resultaat hiervan niet (D. *Prooem.* 8.2; 27.1; 32.2; 40.2). Net zoals Demosthenes tegenover de vleierij zijn eigen waarheidsliefde stelt, roept hij in dit verband het duurzaam nut van zijn eigen voorstellen op, die echter niet aantrekkelijk klinken en nog minder aangenaam zijn om uit te voeren (D. 3.3; 4.51; 8.1; 9.4; 10.76; 14.1; *Prooem.* 1.3; 6.1; 8.2; 16; 27.1; 31.1; 31.3; 43.1; 44.1). Hier wordt de waarheid dus met een ander begrip, het nut, geassocieerd en erdoor verdrongen. Het gaat immers niet zozeer om problemen op het gebied van de kennis, als wel op het vlak van de actie: de maatregelen moeten een gunstig gevolg hebben.

2. Ook Isocrates, wiens werk grotendeels een politieke inslag heeft, levert commentaar op deze redenaars. Net als Demosthenes schildert hij hen af als vleiers, naar wie het publiek, dat zijn wensen ingewilligd ziet, al te gretig luistert. Isocrates stelt het probleem iets uitdrukkelijker in termen van waarheid en onwaarheid²⁷. Toch legt ook hij vooral de klemtoon op het nut, dat natuurlijk de door hem behandelde onderwerpen kenmerkt (Isoc. 15.62-74). Dit belet niet dat men rekening mag houden met het publiek, als het nut en de rechtvaardigheid worden gerespecteerd, zoals Isocrates aan zijn leerling Timotheus aanraadt²⁸. Hij sluit evenmin uit dat zijn eigen werk bij het publiek in de smaak valt, waarmee hij ons inziens een onderscheid maakt tussen de ernstige bedoelingen en de receptie van het werk²⁹.

26. D. *Prooem.* 31-2; vgl. 36.1. Zie G. KENNEDY, *The art of persuasion*, p. 24.

27. Zie Isoc. 8.3-5; 8.9-11; 8.39; 8.62; vager in 5.81; 5.129 en 13.9-13. Volgens D. GILLIS, *The ethical basis of Isocratean rhetoric*, pp. 325-326 is het gebrek aan waarheid de hoofdreden van Isocrates' kritiek. Voor het verband van waarheid en nut zie E. MIKKOLA, *Isokrates. Seine Anschauungen im Lichte seiner Schriften (Annales Academiae scientiarum Fennicae B 89)*, Helsinki, 1954-1955, pp. 83-84.

28. Isoc. 15.132. Zie W. STEIDLE, *Redekunst und Bildung bei Isokrates*, p. 276.

29. Isoc. 15.46-47. Het is minder waarschijnlijk dat Isocrates hiermee impliciet aangename van nuttige redes onderscheidt, zoals G. HEILBRUNN, *Isocrates on rhetoric and power in Hermes* 103 (1975), pp. 172-176 meent. Ook de werken

3. Deze bedenkingen houden natuurlijk geen algehele veroordeling van de politieke welsprekendheid in. Demosthenes en Isocrates maken in de eerste plaats een onderscheid tussen verantwoorde redekunst, die van henzelf natuurlijk, waarin de nuttige voorstellen primeren, en de demagogie van de anderen, die met fraaie en vleiende woorden kortstondig succes willen oogsten, hetzij als woordkunstenaar, hetzij als politicus. Terwijl beide redenaars door het contrast vooral hun eigen aanpak in het licht willen stellen, hebben ze ook blijk gegeven van een dieper inzicht in de mogelijkheden en de grenzen van de politieke retoriek.

Als tweede conclusie kunnen we stellen dat ook dit punt een aspect van de Atheense maatschappij reflecteert, 'le règne des flatteurs'³⁰. Toch moeten we, precies wegens de retorische bedoelingen van Demosthenes en Isocrates, rekening houden met een te eenzijdige en te scherp getekende voorstelling.

1.5. *Problemen van de epidictische redekunst*

Op vier vlakken heeft het epidictische genre te maken met het thema van de oprechtheid. Ze worden vooral behandeld door Isocrates, doch ook door de theoretici en sommige sofisten.

1. Een eerste punt van kritiek is de onbenulligheid van de behandelde onderwerpen, waarmee tevens de geloofwaardigheid van het betoog samenhangt, zoals Isocrates het stelt in zijn aanval op sofisten en retoren³¹.

die op het eerste gezicht eerder aangenaam schijnen (*Panegyricus* en *Helena*, waarin net als in epos en tragedie de oorlog wordt behandeld, in tegenstelling met *Over de vrede* of *Tot Nicocles*, die gematigder zijn), vertolken een nuttige boodschap. Dat Isocrates nu eens opkomt voor de vrede, dan weer voor de oorlog hangt ook af van de concrete politieke omstandigheden. Zie over de nutsidee ook E. RUMMEL, *Isocrates' ideal of rhetoric*, pp. 31-33.

30. De uitdrukking is van J. DE ROMILLY, *Problèmes de la démocratie grecque* (*Collection Savoir*), Parijs, 1975, pp. 43-47. Zie ook C. MOSSE, *La fin de la démocratie athénienne. Aspects sociaux et politiques du déclin de la cité grecque au IVe siècle avant J.-C.* (*Publications de la Faculté des lettres et sciences humaines de Clermont-Ferrand N.S. 10*), Parijs, 1962, pp. 269-273. R. CLAUD, *Démosthène. Prologues*, pp. 25-31, wijst op de grote waarde van Demosthenes' *Prooemia* als bron voor dit verschijnsel.

31. Isoc. 10.2-13. Zie D. GILLIS, *The ethical basis of Isocratean rhetoric*, pp. 330-332; E. RUMMEL, *Isocrates' ideal of rhetoric*, pp. 30-31. Waarom onderneemt Isocrates na deze kritiek zelf de lof van Helena? Om met Gorgias een confrontatie aan te gaan louter betreffende de vorm van de lofrede, aldus V. BUCHHEIT, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon von Gorgias bis Aristoteles*, München, 1960, pp. 62-64. Anderen zien hierin ook politieke bedoelingen. Vgl. B. WAGNER, *Isokrates und der Mythos*, diss. Wenen, 1969, pp. 63-83. Zie de recente vergelijking tussen beide encomia door L. BRAUN, *Die schöne Helena, wie Gorgias und Isokrates sie sehen* in *Hermes* 110 (1982), pp. 158-174.

2. Een tweede gevaar bestaat in het formeel object van het epictische genre: lof en blaam, die de veronachtzaming van de waarheid inherent met het genre zouden kunnen verbinden. Isocrates' standpunt is ietwat dubbelzinnig. Hij houdt er rekening mee dat lofredenaars de waarheid kunnen verdraaien en dat het tegendeel dus moet worden aangetoond (Isoc. 6.71; vgl. 2.28). Waar het hemzelf betreft, geeft hij in de *Busiris* toe dat hij net als Polycrates onwaarheden heeft gezegd, doch dat zijn woorden tenminste passen bij een lofrede (Isoc. 11.33). Kenmerkend voor een echt lofschrift is de overdrijving van de goede eigenschappen, wat misschien het fingeren van onbestaande kwaliteiten inhoudt. Over de slechte kanten dient men te zwijgen³².

Aristoteles gaat minder ver. Lof is de beklemtoning van een werkelijk bestaande grote deugd, niet het overdrijven of zelfs ten onrechte toeschrijven van bepaalde deugden (Arist. *Rb.* 1.9 p. 1367b27-28). Elders schijnt hij toch een rol toe te kennen aan minimalisering en overdrijving (Arist. *Rb.* 2.18 p. 1391b30-33).

Veel brutaler is het standpunt van de *Rhetorica ad Alexandrum*. Er valt niet de minste bekommernis om de waarheid te bespeuren. De lofrede wordt bepaald als de overdrijving van goede gezindheden, daden en woorden en de toeschrijving van onbestaande. De schimprede is hiervan het tegendeel³³.

3. Naast de beschreven feiten is ook de beoordeling voor waarheidsverdraaiing vatbaar. Veel hangt af van de aangewende criteria en van het geloof in een absolute waarheid³⁴.

Aanvankelijk worden lof en blaam willekeurig uitgesproken. Voor Gorgias gelden ze als illustraties van de macht van de *logos*. Hij beschouwt het als de hoogste taak van de redenaar om een onderwerp groter te maken door het te loven en het af te takelen door het te beschimpen. Aldus krijgen deze twee elementen een plaats in de theorie van de retoriek³⁵. Gorgias biedt geen objectieve criteria en laat het oordeel over aan de redenaar, volgens een tautologische formule: wat lof verdient, moet aldus worden geëerd en het tegendeel moet worden bekritiseerd³⁶. Protagoras'

32. Isoc. 11.4; vgl. 4.8. Zie V. BUCHHEIT, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon*, pp. 46-48. Hij ziet Isocrates' pedagogische strevingen als verklaring hiervoor (pp. 51-52).

33. *Rb. Al.* 3.1. Zie V. BUCHHEIT, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon*, pp. 208-210; C. W. RINKER, *The art of censure. Classical 'psogos' rhetoric*, diss. Univ. of Oklahoma, 1979, pp. 118-120.

34. Zie G. KENNEDY, *The art of persuasion*, pp. 13-17.

35. Cic. *Brut.* 12.47; vgl. Pl. *Phaedrus* 267a. Zie V. BUCHHEIT, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon*, pp. 31-32; C. W. RINKER, *The art of censure*, pp. 78-83.

36. Gorg. *Hel.* 1. Zie V. BUCHHEIT, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon*, pp. 35-36.

Antilogiae schijnen al even arbitrair (Protagoras *Vorsokr.* 80 A 20 ; B 6a). Wanneer de auteur van de *Rhetorica ad Alexandrum* een opsomming geeft van wat lofwaardig is, ontbreken eveneens exacte maatstaven en oordeelt enkel de redenaar³⁷.

Isocrates bekleedt een tussenpositie Zijn criteria zijn van morele aard : de slechten worden aan de kaak gesteld en de goeden geprezen (Isoc. 3.7 ; 9.5 ; 10.15 ; 15.76 ; 15.255). Het is moeilijker om te bepalen wat hij hieronder verstaat. Hij hanteert wellicht ook geen objectieve waardenschaal, doch richt zich eerder naar de gangbare opinie over het behandelde onderwerp. Op Gorgias en de anderen heeft hij voor dat zijn onderwerpen steeds de opvoeding moeten kunnen dienen³⁸.

Aristoteles' leer over het epideictische genre wordt geschraagd door zijn ethische opvattingen. Hij stelt hoge morele eisen, zowel aan de redenaar als aan het behandelde onderwerp. De deugd van de spreker staat borg voor de deugdzaamheid van de geprezen persoon. Daarnaast legt Aristoteles sterk de nadruk op de kennis van het onderwerp, meer dan op de technische aspecten van de rede³⁹.

4. Tenslotte staat ook de te volgen weg aan kritiek bloot. Een lofschrift mag volgens Isocrates niet met een apologie worden verward en aldus tot een smaadschrift ontaarden. De niet genoemde auteur van een *Helena* schreef eerder een apologie, zodat hij ten onrechte de indruk wekte dat de hoofdfiguur schuldig was aan een misdrijf⁴⁰. Polycrates heeft dezelfde fout begaan in verband met Busiris, in zo'n mate zelfs dat hij de Egyptische koning heeft beledigd en aldus de waarheid heeft verdraaid (Isoc. 11.4-8 ; 11.33 ; 11.38 ; 11.45).

37. *Rb. Al.* 35. Zie V. BUCHHEIT, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon*, pp. 210-212 ; C. W. RINKER, *The art of censure*, pp. 155-156.

38. V. BUCHHEIT, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon*, pp. 78-82 ; C. W. RINKER, *The art of censure*, pp. 89-91. Zie b.v. Isoc. 15.276-277 over de morele waarde van de welsprekendheid. Zie voor Isocrates' waardensysteem E. MIKKOLA, *Isokrates*, pp. 135-159 en P. CLOCHE, *Isocrate et son temps (Annales littéraires de l'Université de Besançon 2.54)*, Parijs, 1963, pp. 18-19. Het blijft evenwel vaag en afhankelijk van de omstandigheden.

39. B.v. Arist. *Rb.* 1.9 p. 1366a23-28 (met een verwijzing naar *Rb.* 1.2 p. 1356 a4-13). Zie V. BUCHHEIT, *Untersuchungen zur Theorie des Genos Epideiktikon*, pp. 128-146 ; C. W. RINKER, *The art of censure*, pp. 161-235.

40. Isoc. 10.14-15. Zie L. BRAUN, *Die schöne Helena, wie Gorgias und Isokrates sie sahen*, pp. 164-174.

2. *Het thema van de oprechtheid als spiegel van de Atheense maatschappij*

De welsprekendheid leeft bij gratie van het publiek, waarmee de redenaar dus in meerdere of mindere mate rekening dient te houden⁴¹. Dit komt niet alleen tot uiting in het rechtstreeks bespelen van de toehoorders, doch ook in de weerspiegeling van een aantal aspecten van het Atheense leven in de redevoeringen⁴².

We hebben reeds een aantal punten aangewezen, waarin het thema van de oprechtheid een blik gunt op de Atheense maatschappij en mentaliteit (het waardensysteem, de demagogie). Vooral het kritisch onderzoek van tegenstanders en getuigen brengt er nog enkele andere aan het licht, die betrekking hebben op diverse sectoren van de samenleving.

2.1. *De vrijheid van spreken*

Terwijl Demosthenes en Isocrates de politieke redenaars afschilderen als vleiers, wordt in tal van redevoeringen een beroep gedaan op de vrijheid van spreken. Hiermee verwijzen de redenaars ongetwijfeld naar een belangrijk kenmerk van de Atheense democratie, die reeds door Herodotus met de term *isègoriè* werd aangeduid (Herodotus 5.78)⁴³. Bij de redenaars komt dit meestal tot uiting in de verzekering dat ze vrijuit zullen spreken of dat ze niets achterwege zullen laten (of beide samen)⁴⁴. Alhoewel deze uitlatingen niet altijd een politieke draagwijdte hebben, weerspiegelen ze, naast de typisch Atheense vrijheidsdrang van de spreker,

41. Zie C. PERELMAN en L. OLBRECHTS-TYTECA, *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique* (Collection de sociologie générale et de philosophie sociale), Brussel, 1976³, pp. 22-59.

42. Zie K. J. DOVER, *Greek popular morality in the time of Plato and Aristoteles*, Oxford, 1974, pp. 8-14; H. F. NORTH, *From myth to icon. Reflections of Greek ethical doctrine in literature and art* (Cornell Studies in Classical Philology 40), Ithaca - London, 1979, pp. 135-176.

43. Zie over dit recht A. MOMIGLIANO, art. *Freedom of speech in antiquity* in *Dictionary of the history of ideas 2*, New York, 1973, pp. 256-263 en *Freedom of speech and religious tolerance in the ancient world* in S. C. HUMPHREYS, *Anthropology and the Greeks* (International Library of Anthropology), Londen, 1978, pp. 183-185; A. VAMVOUKOS, *Fundamental freedoms in Athens of the fifth century* in *Revue internationale des droits de l'antiquité* 3.26 (1979), pp. 100-103; K. RAAFLAUB, *Des freien Bürgers Recht der freien Rede. Ein Beitrag zur Begriffs- und Sozialgeschichte der athenischen Demokratie* in *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff*, hrsg. von W. Eck (Kölner historische Abhandlungen 28), Keulen-Wenen, 1980, pp. 7-57.

44. Isoc. 2.3; 5.72; 6.72; 6.89; 8.41; 9.39; 12.100; 15.43-44; 15.140; 15.167; *Epistulae* 9.12; D. 3.3; 4.51; 6.31; 8.21; 8.24; 8.32; 9.3; 10.43; 10.53; 10.76; 11.17; 15.1; 19.237; 60.26; *Prooem.* 1.3; *Hyp. Adversus Demosthenem* 12; *Aeschin.* 1.177; 2.70.

ook het feit dat het publiek bereid was hierop gunstig te reageren. Tevens vormen ze een retorisch contrast met de 'behaagzucht' van de tegenstanders.

2.2. *Juridische aspecten*

Bij de kritische beoordeling van de getuigen vernemen we meer over een aantal gebruiken in de rechtspraak, die hun grondslag vinden in de redenering van de oprechtheidskritiek⁴⁵. Men moet de integriteit van de getuigen aantonen door te wijzen op de afwezigheid van bepaalde motieven tot onoprechtheid (D. 29.22-24; *Rb. Al.* 15.2; 15.5).

Vanuit hetzelfde oogpunt zijn bepaalde groepen van getuigen niet betrouwbaar.

1. Men mag niet optreden als getuige in een eigen zaak⁴⁶, omdat men de waarheid in zijn eigen voordeel zou kunnen verdraaien. Daar het niet altijd mogelijk is het belang van de getuige aan te tonen, kan men in de praktijk moeilijk iemand verhinderen om te getuigen omdat hij bij de zaak betrokken zou zijn. In ieder geval worden degenen die het proces voeren uitgesloten, al zijn ook op deze bepaling uitzonderingen⁴⁷.

2. Een tweede categorie van gewraakte getuigen werpt een licht op het politieke en sociale verschijnsel van de *hetairiai*. Van trawanten wordt geen waarachtig getuigenis verwacht. In de zaak *Tegen Conon* maakt Demosthenes de getuigen van de beklagde voornamelijk met twee argumenten verdacht: hun getuigenis wordt bezwaard door hun schandelijk leven en als leden van Conons *hetairia* zullen ze wel in diens voordeel een valse verklaring afleggen⁴⁸. Dergelijke praktijken waren schering en inslag in die clubs en vormden zelfs één van de belangrijkste bestaansredenen⁴⁹.

45. Een algemeen overzicht vindt men bij E. LEISI, *Der Zeuge im attischen Recht*, Frauenfeld, 1908, pp. 10-11. Een (onvolledig) aantal teksten zijn verzameld in het *Corpus iuris Attici. Graece et Latine*, e fontibus composuit, commentario indicibusque instruxit I. B. Télfy, Pest - Leipzig, 1868, pp. 167-172 (nrs. 679-697).

46. D. 40.58 en 46.9-10. Minder duidelijk in D. 32.30; 34.12 en 34.46.

47. Zie R. J. BONNER, *Evidence in Athenian courts*, Chicago, 1905, pp. 28-32; E. LEISI, *Der Zeuge im attischen Recht*, pp. 28-34; R. J. BONNER - G. SMITH, *The administration of justice from Homer to Aristotle* 2, Chicago, 1938, pp. 118-122.

48. D. 54.33; 54.35; 54.37. Volgens M. P. O. MORFORD, *Ethopoia and character-assassination in the Conon of Demosthenes in Mnemosyne* 4.19 (1966), p. 246 richt de spreker zich tegen de getuigen zelf, omdat hun verklaringen moeilijk te weerleggen zijn. Andere voorbeelden: D. 21.139; 37.39; 37.48; 58.42.

49. Zie G. M. CALHOUN, *Athenian clubs in politics and litigation* (*Bulletin of the University of Texas* 262. *Humanistic Series* 14), Austin, 1913, vooral pp. 77-85.

3. Het getuigenis van slaven is aan speciale maatregelen onderworpen. In de theorie onderscheidt men de *martyria* van de *basanos* (Arist. *Rb.* 1.15 p. 1375a24-25 en *Rb. Al.* 7.2). Omwille van hun status valt immers a priori al een schaduw over de onafhankelijkheid van de slaven. Om meer zekerheid te verkrijgen, onderwierp men ze aan een foltering⁵⁰. Toch verschilt de beoordeling van dergelijk getuigenis volgens het voordeel dat de spreker erbij heeft⁵¹.

Hoe dan ook, het verschijnsel geeft aanleiding tot tal van bedenkingen in verband met de oprechtheid. De betrouwbaarheid van de slaaf hangt af van een dubbele relatie, die tot zijn meester en die tot degene die zijn getuigenis inroept en hem dus aan een foltering onderwerpt. Soms gaat het om dezelfde persoon.

Vooreerst kan de meester dwang uitoefenen op de verklaring van zijn slaaf. Aldus wordt zo'n getuigenis niet aanvaard, omdat de slaaf door zijn meesters overgehaald zou zijn om hem in te volgen en tegen hun vijanden te getuigen (Antiphon 2.2.7; 2.4.7; vgl. *Rb. Al.* 16.3). Eenzelfde dwang kan de slaven verhinderen tegen hun meester een waar getuigenis af te leggen, want indien deze wordt vrijgesproken, staan zij bloot aan zijn wraak en genieten zij weinig bescherming van de Atheense wetgeving⁵².

Toch kan de vijandigheid van de slaaf jegens zijn meester zo groot zijn, dat hij het waagt tegen hem te getuigen (*Rb. Al.* 16.2; vgl. *Lys.* 7.35). Een goede verstandhouding wordt niet uitdrukkelijk vermeld. Wanneer een slaaf met zijn meester samenspannt (Antiphon 2.3.4; 5.41; *Lys.* 4.16), denkt men wellicht eerder aan de machtsverhoudingen als verklaring.

De foltering door degene die het getuigenis inroept is bedoeld om tegendruk uit te oefenen ten opzichte van de dwang van de meester. Toch biedt ook deze geen grote waarborgen voor de waarheid. De slaaf kan een verklaring afleggen, die de oproeper bevredigt, om aldus van de foltering te worden verlost (Arist. *Rb.*

50. Zie G. THÜR, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte 317), Wenen, 1977; M. P. CARRIÈRE-HERGAVault, *Esclaves et affranchis chez les orateurs attiques. Documents et étude in Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage* (Annales littéraires de l'Université de Besançon 140), Parijs, 1972, pp. 73-79.

51. Zie G. THÜR, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens*, pp. 287-301. Positieve waardering vindt men bij Antiphon 1.8; 6.25; *Lys.* 7.34-35; *Isoc.* 17.54; *Is.* 8.12; *D.* 29.5; 30.37; 47.8; 49.52 (?); 59.122; *Lycurgus* 29. De dubbelzinnigheid is vooral te zien in de handboeken: Arist. *Rb.* 1.15 p. 1376b31-1377a7 en *Rb. Al.* 16.

52. Zie K. A. ROCKWELL, *The slave against his master* in *The Classical Bulletin* 48 (1971-1972), p. 64; A. P. DORJAHN, *On Lysias 5.4* in *The Classical Bulletin* 55 (1978-1979), p. 44 gelooft dat de beloning bij zo'n getuigenis misschien wel opweegt tegen de wraakneming: „The odds were poor, but the lure was irresistible.”

1.15 p. 1377a1-6 ; *Rb. Al.* 16). Ook met de belofte van vrijlating kan men de slaaf voor zich winnen, in ieder geval indien zijn meester wordt veroordeeld in een moordzaak⁵³, maar ook in andere gevallen. De tegenpartij houdt er dus rekening mee dat de gefolterde slaven hun oproepers naar de mond praten en een onware verklaring afleggen (*Lys.* 5.3-4 ; 7.35).

Een mooi voorbeeld vinden we in Antiphons rede *Over de moord op Herodes*, waarin een lange passus is gewijd aan het getuigenis van Euxitheus' slaaf⁵⁴. Deze had een dubbel motief om zijn meester vals te beschuldigen : de tegenstanders beloofden hem de vrijheid en ze hadden het verhoor in handen, zodat ze de slaaf onder druk konden zetten. De slaaf blijft bij zijn verklaring, zolang hij er baat bij heeft. Zodra hij inziet dat hij toch ter dood zal worden gebracht, spreekt hij de 'waarheid' en geeft hij toe door de tegenpartij overgehaald te zijn om tegen zijn meester te getuigen (*Antiphon* 5.31 ; 5.33 ; 5.37 ; 5.47 ; 5.49).

In dergelijke teksten komt goed de ondergeschikte positie van de slaaf tot uiting. Tevens getuigen ze van de houding ten opzichte van slaven : ze werden beschouwd als lieden die uit zichzelf niet de waarheid spreken. Men houdt in de praktijk echter weinig of geen rekening met de persoonlijkheid van de slaaf, zijn fysieke en psychische weerstand tegen de foltering (ten gevolge van bovengenoemd misprijzen?). Nochtans hangt het daarvan af of hij bezwijkt en een verklaring aflegt ten gunste van de folterende partij dan wel tegen deze ingaat met een ander getuigenis⁵⁵. Dit laatste hoeft niet noodzakelijk waar te zijn, want de slaaf kan standhouden omdat andere krachten sterker zijn, bij voorbeeld de druk van of zelfs de sympathie voor de meester, die hem in diens voordeel doen spreken.

4. De redenaar kan niet alleen pogen verdachte getuigen te ontmaskeren, er bestond ook de mogelijkheid om ze te vervolgen

53. Het is niet zeker of dit getuigenis onder foltering werd afgenomen. Zie D. M. MAC DOWELL, *Athenian homicide law in the age of the orators* (*Publications of the Faculty of Arts of the University of Manchester* 15), Manchester, 1963, pp. 102-109 en A. R. W. HARRISON, *The law of Athens*, 2. *Procedure*, Oxford, 1971, pp. 136-137.

54. Antiphon 5.31-52. De juridische problemen worden behandeld door H. ERBSE, *Antiphons Rede (Or. 5) über die Ermordung des Herodes in Rheinisches Museum für Philologie* 120 (1977), pp. 211-214 ; G. THÜR, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens*, pp. 48-57 ; U. SCHINDEL, *Der Mordfall Herodes. Zur 5. Rede Antiphons* (*Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, 1. *Philologisch-historische Klasse* 1979.9), Göttingen, 1979, pp. 232-235. Zie verder F. SOLMSEN, *Antiphonstudien*, pp. 14-16 ; B. DUE, *Antiphon*, pp. 37-44.

55. Dit wordt wel kort vermeld bij de theoretici : zie Arist. *Rb.* 1.15 p. 1377a1-5 en *Rb. Al.* 16.3.

via een *pseudomartyriôn dikè*⁵⁶. Een systematische studie van de redevoeringen in verband met dergelijke processen zou zeer verhelderend zijn voor de technische kant van de oprechtheidskritiek van de Attische redenaars, doch ze valt buiten het bestek van dit synthetisch overzicht. Er blijkt in ieder geval uit dat de Atheners zich hebben willen wapenen tegen het veel voorkomende verschijnsel van de valse getuigenissen.

5. Naast deze meer concrete elementen kunnen we wijzen op het algemene klimaat te Athene, waar op het einde van de vijfde en vooral in de vierde eeuw een echte wildgroei in de rechtspraak heerste⁵⁷. Niet alleen waren er overdreven veel processen, deze werden ook misbruikt uit politieke, financiële of gewoon private motieven. Dit werd onder meer in de hand gewerkt door het gemak waarmee processen konden worden ingespannen, alsook door het materiële voordeel dat de overwinnaar in bepaalde zaken kon behalen. Het symbool van dit verschijnsel is de sycofant⁵⁸.

In de redevoeringen vindt dit zijn weerklank in de nadruk op het verschil tussen valse en gegronde aanklachten⁵⁹. Natuurlijk beweert iedere verdediger dat de beschuldiging tegen hem onwaar en ongegrond is, doch hij zou dit niet kunnen doen, indien zijn publiek niet met het verschijnsel van de valse aanklachten vertrouwd was. Meestal wijzen de redenaars de persoonlijke vijandschap tussen de twee partijen aan als de oorzaak van de beschuldiging⁶⁰, doch het spreekt vanzelf dat ook andere motieven kunnen meespelen, zoals politieke intriges of gewoon hebzucht. Om zijn beschuldiging geloofwaardig te maken, moet de aanklager wijzen op de afwezigheid van vijandschap (Lys. 26.15 ; 31.2).

56. Zie E. BERNEKER, art. *Pseudoklêteias graphè* en *Pseudomartyriôn dikè* in RE 23.2 (1959), koll. 1362-1363 en 1364-1375 ; R. J. BONNER, *Evidence in Athenian courts*, pp. 88-93 en E. LEIST, *Der Zeuge im attischen Recht*, pp. 120-141.

57. Zie R. J. BONNER, *Lawyers and litigants in ancient Athens. The genesis of the legal profession*, Chicago, 1927, pp. 96-134 ; C. MOSSE, *La fin de la démocratie athénienne*, pp. 280-286 ; J. DE ROMILLY, *Problèmes de la démocratie grecque*, pp. 105-108.

58. Zie J. O. LOFBERG, *Sycophancy in Athens*, diss. Univ. of Chicago, 1917, vooral pp. 26-32 ; R. J. BONNER, *Lawyers and litigants in ancient Athens*, pp. 59-71 ; R. J. BONNER - G. SMITH, *The administration of justice from Homer to Aristotle 2*, pp. 39-74.

59. Gorg. *Palamedes* 29 ; 34 ; Antiphon 6.7 ; Isoc. 4.130 ; 8.72 ; Is. 6.65 ; D. 18.3 ; 18.123 ; 22.22 ; 23.26 ; 36.60-61 ; 57.34. Zie W. WÖSSNER, *Die synonymische Unterscheidung bei Thukydides und den politischen Rednern der Griechen*, diss. Berlin, 1937 ; R. RIZZO - O. VOX, *Diabolè in Quaderni di storia 8* (1978), vooral pp. 308-313.

60. Antiphon 2.4.1 ; And. 1.30 ; Isoc. 16.10. De 'vijandschap' is vaak geïmplieerd in de woorden waarmee de aanklacht wordt aangeduid (*kata-pseudomai*, *aitiaomai*, *kat-ègoreô*, *diaballô*, *loidoreô*). Zie ook W. VÖGELIN, *Die Diabole bei Lysias*, diss. Basel, 1943, pp. 23-30.

3. *Besluit*

Het thema van de oprechtheid speelt ongetwijfeld een rol in de Attische welsprekendheid, niet als doel doch als middel. Wanneer men het zoeken naar waarheid propageert, hetzij betreffende de eigen redevoering, hetzij in het kritisch onderzoek van de tegenstander en getuigen, dan gebeurt dat nooit belangeloos. Het is een argument, waarmee men binnen een dualistisch denkschema het publiek voor zich tracht te winnen.

Om zijn mening gemakkelijker te doen zegevieren stelt de spreker ze voor als de waarheid, dit wil zeggen als de ware toedracht van de feiten, de gepaste politieke maatregelen, de juiste beoordeling. Daar het vaak heterogeen publiek hierbij aanwezig is (we maken een uitzondering voor Isocrates' 'redevoeringen') en vaak onmiddellijk moet beslissen, is de druk op de redenaar zeer groot. Alle middelen acht hij goed om zijn doel te bereiken.

Vandaar de onthutsende willekeur waarmee bepaalde kritische principes door de theoretici worden toegelicht en door de redenaars worden toegepast. Van een getuige kan de pleiter aantonen dat hij de waarheid spreekt of liegt, naargelang deze voor of tegen hem optreedt (*Rb. Al.* 15). De foltering van slaven is voor verschillende interpretaties vatbaar en kan dienen om zowel de oprechtheid als het tegendeel van deze getuigen aan te tonen⁶¹.

Behalve door de belangrijke persuasieve functie van deze teksten kunnen we dit cynisch over en weer gepraat door enkele andere factoren verklaren. Voor de juridische redevoeringen is er de afwezigheid van een neutrale openbare aanklager, zodat het initiatief bij elk van de procesvoerende partijen ligt. Men hoort de twee klokken luiden, wat onder meer van belang is bij het aanwenden en beoordelen van getuigen⁶².

Wellicht is er ook invloed van het schizofrene denken van de sofisten⁶³. Protagoras beweerde over alles twee tegengestelde meningen te kunnen verkondigen (*Vorsokr.* 80 A 20; B 6a). Bekend zijn in dit opzicht eveneens de *Dialexeis* (*Vorsokr.* 90), waarin

61. Arist. *Rb.* 1.15 p. 1376b31-1377a6; *Rb. Al.* 16. Vandaar het scepticisme van moderne geleerden: b.v. A. R. W. HARRISON, *The law of Athens* 2, pp. 147-148 („mere rhetoric”); A. P. DORJAHN, *On slave-evidence in the Athenian courts in The Classical Bulletin* 47 (1970-1971), p. 45.

62. R. J. BONNER, *Lawyers and litigants in ancient Athens*, pp. 59-62; R. J. BONNER - G. SMITH, *The administration of justice from Homer to Aristotle* 2, pp. 135-136. Zie ook R. J. BONNER, *Evidence in Athenian courts*, pp. 54-58 en E. LEISI, *Der Zeuge im attischen Recht*, pp. 10-12 over de beperkte rol van de getuigen.

63. Hiermee beweren we evenwel niet dat de sofistiek aan de oorsprong ligt van de welsprekendheid. Deze beweging stelde wel een aantal aspecten scherp. Zie G. KENNEDY, *The art of persuasion*, pp. 26-27.

telkens twee tegengestelde onderwerpen worden besproken⁶⁴. Wat beogen aanklacht en verdediging, aanbeveling en afrading, lofprijzing en afkeuring anders dan over hetzelfde onderwerp tegengestelde opinies te vertolken⁶⁵? Dit is evenwel geen louter negatieve vaststelling. Aldus leerden de Grieken het voor en het tegen van de dingen afwegen. Dit was van kapitaal belang voor de beschuldigde, die aldus het recht had zich te verdedigen en het was tevens een uiting van de vrijheid in de democratische regimes⁶⁶.

Tegenover dit vrij dubbelzinnig beeld steekt de figuur van Isocrates gunstiger af. Zijn houding is meteen complexer⁶⁷. Aan de ene kant is hij evenmin vrij te pleiten van bepaalde zwart-witvoorstellingen of eenzijdige belichtingen. Doch anderzijds worden we getroffen door het aanhoudende warme pleidooi voor de redekunst, als politiek en juridisch verschijnsel (op een geïdealiseerde manier), maar ook als literair genre en als pedagogische doelstelling. Dit blijkt uit iedere bladzijde van zijn werk⁶⁸.

Met het thema van de oprechtheid als leidraad hebben we een verkenningstocht gemaakt doorheen de Attische redenaars. Het oprechtheidsprobleem speelt een rol in verschillende elementen van de retorische bewijsvoering, zoals het ethos van de sprekers en het getuigenis van vrije mensen en slaven. Bovendien brengt het onderwerp ons bij twee belangrijke ruimere onderzoeksthemata. Vooreerst is de reflectie door de redenaars over hun eigen genre tot nog toe weinig bestudeerd. Nochtans zou ze een interessante confrontatie mogelijk maken met hun praktijk enerzijds en met de retorische theorieën aan de andere kant⁶⁹. Ten tweede is het duidelijk dat al wie de Atheense mentaliteit van de vijfde en vierde eeuw wil peilen, mits zorgvuldige lectuur, bij de redenaars een bijna onuitputtelijke bron van inlichtingen vindt.

64. Zie T. M. ROBINSON, *Contrasting arguments. An edition of the Dissoi logoi (Greek Texts and Commentaries)*, New York, 1979.

65. Zie Arist. *Rh.* 1.3 p. 1358b8-13, waar de drie retorische genres telkens in twee tegengestelde subgenres worden ingedeeld.

66. Zie G. KENNEDY, *The art of persuasion*, p. 23.

67. Vgl. E. RUMMEL, *Isocrates' ideal of rhetoric*, p. 25: „Isocrates' rhetorical ideal is as complex as his creed.”

68. Bijna exclusief in 13 (*Tegen de sofisten*) en 15 (*Over de antidosis*). Bij wijze van inleiding in 3.1-10; 4.1-14; 9.1-11; 10.1-15; 11.1-9.

69. In de *Artium scriptores* worden slechts de vroegste redenaars opgenomen (Antiphon, Lysias, Isocrates, Isaeus). G. KENNEDY, *The art of persuasion*, pp. 125-263 besteedt wel een ruim deel van zijn boek aan de Attische redenaars, doch let meestal wel meer op hun praktische realisaties dan op de formulering van hun theoretische inzichten.